

правові форми опосередкування економічних відносин у перші роки незалежності України. Встановлено, що у відповідному правовому регулюванні мало місце забігання наперед, викликане неврахуванням стану суспільства, яке було дезорієнтоване попереднім патерналізмом соціалістичної держави. Пропонуються заходи поліпшення правового регулювання політико-правових, економічних відносин.

Ключові слова: аналітична юриспруденція, правова аналітика, право, правовідносини, правова форма, правовий зміст.

Boginich O. Legal analyst-modern discourse

The article deals with the problems of analytical jurisprudence and legal analysis. The historical excursion about the origins of analytical law is carried out, its genetic connection with analytical philosophy is revealed. The most famous figures that have contributed to the development of this theory are indicated. Among the last J. Austin and G. Hart.

The interrelation between analytical jurisprudence and legal Analytics is revealed. If analytical law studies the language of law, the legal analyst examines the prerequisites for the emergence of legal concepts – material and ideal legal relations. In this regard, it is noted on the heuristic potential of legal analysis. Examples of violation of the requirements of logic regarding the compliance of the content of public relations with their legal form are given. In particular, the experience of legal regulation of property relations in the former socialist countries demonstrated the shortcomings of the relevant legal form, it is noted that in this case there was a slowdown in economic relations on the part of the legal system.

In a similar vein, the legal forms of mediation of economic relations in the first years of independence of Ukraine are analyzed. It is established that in the relevant legal regulation there was a race forward caused by the neglect of the state of society, which was disoriented by the previous paternalism of the socialist

Modern legal forms of political relations are also analyzed. It is argued about the imperfection of the legal regulation of certain political institutions. It is primarily about the institution of control over power by civil society. As you know, such control is exercised by voters during the voting in the next election, voting for those who justified their trust and denying those who violated their promises. In the context of the structure of civil society, which also implies the presence of a developed party system, established economic ties, this mechanism works, although periodically and is subject to some criticism, as a rule, by opposition forces. In the absence of such conditions, the above-mentioned mechanism of control over the government, as the experience of Ukraine shows, is not enough. It is concluded that the legal forms still do not correspond to the content, including political relations.

The important role of legal Analytics in the performance of such its function as forecasting the development of events after the occurrence of a legal fact is noted. For example, in the legislative activities to implement this functionality, the legal analysts would reduce the annoying errors that allow Ukrainian lawmakers when making laws. Based on this, the appropriate measures to improve the legal regulation of political, legal and economic relations are proposed.

As a result, it is concluded that ignoring the requirements of legal analysis in any legal field leads to significant shortcomings in the functioning of the entire legal mechanism, and therefore on the agenda the consolidation of this method of knowledge and transformation of reality as an indispensable element of the activities of both the lawyer-scientist and the practice of the lawyer.

Key words: analytical law, legal analysis, law, legal relations, legal form and legal content.

УДК 340.115

*Тетяна Іванівна Бондарук,
старший науковий співробітник
відділу історико-правових досліджень
Інституту держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України,
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник*

**АНАЛІТИКА ЯК МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА
ІСТОРИКО-ПРАВОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ**

Постановка проблеми. Розробка методології правової науки та інтенсифікація гносеологічних досліджень є одним із найважливіших завдань української юридичної науки загалом та історико-правової науки зокрема. Плюралістичний підхід до права та його історії зумовлює і методологічний плюралізм як сукупність незалежних методів. Водночас у його основі лежить філософське вчення про множинність або про декілька незалежних першооснов буття чи основ знання. Це призводить як до позитивних (поява нових методологій та підходів), так і до негативних наслідків: існує реальна загроза наразитися на плутанину в методологічних засобах, що цілком може спричинити колапс при намаганні отримати науковий результат.

Нині історико-правова наука активно шукає шляхи осучаснення методологічного інструментарію та подолання виявлених під час постмодерністського дискурсу методологічних лакун з метою забезпечення об'єктивного пізнання праводержавних явищ і процесів, зокрема й у їхній ретроспективі.

Серед нагальних проблем при цьому є ті, що стосуються усталення уявлення про рівні методологування залежно від етапу наукового дослідження; розробка різноманітних науково обґрунтованих моделей (структуризацій) співіснування/взаємодоповнення/узгодження різних методологічних рівнів; залучення та юридизація, а точніше інтегрування в історико-правову науку, методів інших наук, як гуманітарних, так і природничих (зокрема, біології), які становлять методологічну базу дослідження і детермінуються його об'єктом та предметом.

Їхнє вирішення безпосередньо пов'язане зі здійсненням аналітичної діяльності як сукупності відповідних процедур, способів і прийомів, що й уможливило набуття істинних знань і є запорукою ефективності науково-правових і зокрема історико-правових, досліджень. А важливість з'ясування змісту і сутності творчої аналітичної діяльності з видобування нового історико-правового знання зумовлює актуальність їх студіювання.

Аналіз останніх досліджень та публікацій дає змогу констатувати, що аналітика як основа історико-правових досліджень не привертала спеціальної уваги. Водночас основою для її досліджень є розробки О. Скакун, яка досліджує системність і багатофакторність сучасної методології юридичної науки [10, с. 20]; І. Ковальченка, який під плюралістичним підходом до історії права розумів синтез різних теорій історичного процесу, подолання поляризації світової історичної науки через її ідеологізацію та, як наслідок, встановлення «єдності світового історичного процесу» [5, с. 380]; М. Костицького, який зазначав, що дослідження в галузі історії держави, права, політичної думки України мають констатуючий, а не аналітичний характер; забезпечити ж аналітичний підхід може погляд на історико-правові явища крізь призму триєдиної структури загального, особливого, одиничного; саме ж історико-правове явище є одиницею, первісною клітинкою вказаного пізнання і виступає як конкретна, державно-правова подія, властивість, процес, що відображає зовнішній бік об'єктивної соціальної дійсності та нерозривно пов'язані з її суттю [6, с. 15; 7]; М. Кельмана, який, досліджуючи становлення та основні напрями методології правознавства, акцентує увагу на її значенні у виявленні нових закономірностей розвитку права та інших правових явищ, формуванні ефективної системи правових знань [3, с. 43]; В. Кириченка, який зазначав, що досліджуючи предмет історико-правової науки за допомогою різних методів одночасно, з'являється можливість порівнювати отримані результати, розглянути предмет дослідження з різних точок зору, виявити існуючі закономірності та уникнути однобічності отриманих висновків [4, с. 51–52]; Л. Савенок, яка, досліджуючи методологічні традиції та новачі сучасного історико-правового знання, закликає до відходу від монізму та пропонує методологічний плюралізм й еkleктику за умови «здорового релятивізму» [9, с. 35].

Слід зазначити, що питання методологічного характеру незмінно опиняються у центрі уваги і багатьох інших філософів, теоретиків, істориків права. Зокрема, серед них праці В. Бабкіна, Н. Оніщенко, С. Максимова, І. Музики, О. Оборотова, П. Рабіновича та ін. Обґрунтовані ними положення і концепції мають важливе значення для творчих імпульсів у розвитку методології правознавства.

Мета статті – з'ясувати зміст і сутність аналітичної складової історико-правового дослідження як його методологічної основи, окреслити коло аналітичних практик при пізнанні історико-правової реальності.

Основні результати дослідження. І. Ковальченко, говорячи про наукове пізнання, виділяв три його рівні і, відповідно, три типи теорій – порівняльну, аналітичну, яка виражає вищий рівень пізнання, та синтетичну, найглибшу щодо глибини відображення дійсності, оскільки узагальнює всі знання цієї галузі, як результат здійснених пізнавальних, зокрема й аналітичних процедур [5, с. 32].

На його думку, базовими, або й необхідними рівнями, є два перші. Третій є метою, але з огляду на специфіку об'єкта і предмета історико-правового дослідження, незавжди досяжною.

Власне, йдеться про опис і пояснення. Так, слушною видається думка Н. Крестовської, яка констатує, що незважаючи на всі трансформації історичного знання, історія залишається пере-

важно емпіричною наукою, головним завданням якої є створення якомога адекватнішого вербального образу досліджуваного об'єкта.

При цьому дослідниця виразно аналітичним характером наділяє дескриптивний метод. Його основними компонентами визначає такі основні прийоми, як спостереження (в історико-правовій науці обмежені); вербалізація, тобто знаходження найточніших словесних виразів досліджуваного об'єкта; узагальнення та класифікація; темпорально-спатіальна прив'язка (встановлення часових і просторових меж дослідження); інтерпретація (виявлення змісту) [8, с. 112–113]. Вміле послугування цим методом дає змогу скласти «реєстр» явищ, процесів, феноменів, відносин та їхніх якостей, які в сукупності виражають історико-правову реальність.

Варто констатувати, що історико-правовий наратив (тут у вузькому сенсі) «просіяний» через решето юридичного мислення (невід'ємною складовою якого є аналітична складова) і є первинною й необхідною клітиною історико-правового пізнання.

Місточком же від емпірики (опису) до теоретичного знання (пояснення) тут є пізнавальний прийом інтерпретації (пояснення), який водночас є другим рівнем пізнання або його першим теоретичним етапом.

Саме інтерпретаційно-правовий метод, який застосовується при когнітивних інтерпретаціях суспільно-політичних і юридичних джерел, ставить на перше місце серед інших методів і О. Скакун.

Іншими основними методами в історико-правових дослідженнях, на її думку, є формально-логічний, який сприяє формулюванню логіко-теоретичних (номатичних) дефініцій та історико-правового моделювання минулих правових актів, подій, процесів, спираючись при цьому на культурно-світоглядні основи (насамперед, на закони логіки), а не на конкретні історико-емпіричні факти [10, с. 23].

Таким чином, вибудована методологічна ієрархія може свідчити про сприйняття ідейнонаративістської філософії історії, а саме за британським дослідником В. Волшем, критичної філософії історії (її аналітичного крила), яка займається чотирма основними проблемами: 1) історія як специфічна галузь знання; 2) істина та факт в історії; 3) історична об'єктивність 4) історичне пояснення [2, с. 20]. Щодо останнього, то І. Ковальченко виділяє такі його способи: причинний; через закон; генетичний; структурний; функціональний. Оптимальне їх поєднання, з урахуванням предмета дослідження, історичного періоду тощо, має вирішальне значення для побудови теорії, що є складним, пов'язаним із абстрактно-теоретичним аналізом, процесом, у тому його варіанті, який призводить до формування ідеального образу досліджуваної історико-правової реальності або отримання конкретного знання [5, с. 246].

На шляху від конкретного до загального важливими факторами побудови теорії є висунення ідеї як основного ядра теоретичного знання та проведення категорійного синтезу.

Конкретне ж теоретичне знання здобувається, а наукова теорія оформлюється у процесі сходження від абстрактного до конкретного.

У сучасній історико-правовій науці можна визначити низку детермінант цього «реверсного» руху. Серед них, зокрема, уявлення про історико-правовий процес як суб'єктивно-об'єктивний, як соціально і культурно детермінований; як складовий цивілізаційного і культурного розвитку соціуму; з активною роллю його суб'єктів тощо.

Постулатами при проведенні історико-правового дослідження стають і методологічні положення щодо обов'язкової юридизації методологічних засобів інших наук, щодо синтезу принципів як основи історико-правового пізнання вищого порядку (принцип логічного й історичного, емпіричного і теоретичного та ін.) та їх увідповіднення обраному генеральному підходу дослідження тощо [10, с. 25].

Водночас осмислення у контексті пізнання історико-правової реальності вимагають оприявлення постмодерністськими викликами тез. Зокрема, про місце і роль історії, яка, з одного боку, претендує на статус наукового, об'єктивного та спрямованого на істину знання, а з другого – має статус утверджувача/стабілізатора соціального і державного порядку та легітимізатора влади; про пов'язаний із цим пам'ятевий дискурс, у межах яких твориться «м'яка» історія тощо.

Аналітичного осмислення потребує історико-правова реальність з огляду на утвердження в гуманітаристиці поняття «цілість» або «тотальність» з постгуманітарним уточненням, що це цілість

людських та нелюдських чинників, яка була попередньо сплетена або зв'язана у тому розумінні, якекладають у ці слова прибічники теорії актора-мережі, і що ця цілість є альтернативою поняттю «суспільство», як його розуміє традиційна соціологія [2, с. 21].

Додаткових, насамперед аналітичних рефлексій, потребує власне постмодерністська теорія (тобто деконструкція, конструктивізм, наративізм, текстуалізм), пізнавальні можливості якої, хоча і мають своїх критиків, здатні, зокрема через зміну ракурсів та нові акценти і контексти дослідження, докластися до розвитку історико-правового пізнання.

Висновки. Викладене дає підстави стверджувати, що аналітична складова присутня на всіх етапах історико-правового дослідження. Водночас його методологічною основою є аналітика насамперед на рівні побудови теорій та концепцій. При цьому сутність аналітичних практик виявляється у процесі методологування – визначенні підходів, принципів, методів пізнання історико-правової реальності на підставі їх якомога вичерпнішого дослідницького реєстру, складеного з урахуванням сучасних науково-пізнавальних практик, що має забезпечувати доведення дослідження до максимально можливого рівня на певному етапі науки.

Короткою ж формулою аналітичної діяльності може слугувати вислів відомого французького дослідника М. Блока: «Мислити не фактографічно, а синтетично і соціологічно, у широкому історичному контексті» [1, с. 30], запорукою чого в історико-правовому дослідженні є добре розвинене юридичне мислення і широкий науковий світогляд.

Використані джерела

1. Блок М. Апология истории или ремесло историка / М. Блок. – М., 1973. – 223 с.
2. Доманська Є. Історія та сучасна гуманітаристика: дослідження з теорії знання про минуле / Є. Доманська. – К. : Ніка-Центр, 2012. – 261 с.
3. Кельман М. Методологія сучасного правознавства: становлення та основні напрями розвитку / М. Кельман // Психологія і суспільство. – 2015. – №4. – С. 33–43.
4. Кириченко В. Є. Інтегративний підхід при визначенні методології історико-правового дослідження / В. Є. Кириченко // Методологічні проблеми історико-правових досліджень: матеріали XXIII Міжнародної історико-правової конференції (24–26 вересня 2010 р., м. Алушта) / ред. кол. І. Б. Усенко (голова), А. Ю. Іванова (відп. секретар) та ін. – К. ; Сімферополь : Доля, 2011. – С. 48–56.
5. Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования / И. Д. Ковальченко. – 2-е изд., доп. – М. : Наука, 2003. – 486 с.
6. Костицький М. В. Ключові підходи до методології пізнання української історико-правової дійсності / М. В. Костицький // Науково-інформаційний вісник. – 2015. – №12. – С. 12–17.
7. Костицький М. В. Деякі питання методології юридичної науки / М. В. Костицький // Науковий вісник Національної Академії внутрішніх справ. – 2013. – №1. – С. 3–11.
8. Крестовська Н. М. Апология дескриптивного метода / Н. М. Крестовська // Методологічні проблеми історико-правових досліджень: матеріали XXIII Міжнародної історико-правової конференції (24–26 вересня 2010 р., м. Алушта) / ред. кол. І. Б. Усенко (голова), А. Ю. Іванова (відп. секретар) та ін. – К. ; Сімферополь : Доля, 2011. – С. 109–114.
9. Савенок Л. Методологічні традиції та новації сучасного історико-правового знання: здобутки і втрати мультипарадигмальності / Л. Савенок // Проблеми історії України факти, судження, пошуки. Новітні підходи історичних досліджень. – 2002. – Вип. 6. – С. 33–41.
10. Скакун О. Ф. Методы, общие (методологически) подходы и принципы в юридических исследованиях / О. Ф. Скакун // Методологічні проблеми історико-правових досліджень: матеріали XXIII Міжнародної історико-правової конференції (24–26 вересня 2010 р., м. Алушта) / ред. кол. І. Б. Усенко (голова), А. Ю. Іванова (відп. секретар) та ін. – К. ; Сімферополь : Доля, 2011. – С. 19–28.

Бондарук Т. І. Аналітика як методологічна основа історико-правових досліджень

Розглядається аналітична складова історико-правового дослідження. Доводиться, що його методологічною основою є аналітика на рівні побудови теорій та концепцій.

При цьому сутність аналітичних практик виявляється у процесі методологування – визначенні підходів, принципів, методів пізнання історико-правової реальності на підставі їх якомога вичерпнішого дослідницького реєстру, складеного з урахуванням сучасних науково-пізнавальних практик, що має забезпечувати доведення дослідження до максимально можливого рівня на певному етапі науки.

Ключові слова: методологія історії права, аналітика, історико-правове дослідження, правознавство.

Bondaruk T. Analytics as a methodological basis of historical and legal research

The development of the methodology of legal science is one of the most important tasks of Ukrainian legal science. A pluralistic approach to law and to its history also determines methodological pluralism as a set of independent methods.

Currently, the historical and legal science is actively seeking ways to modernize the methodological instruments and overcome the methodological gaps discovered during the postmodern discourse.

At the same time, there are urgent problems concerning the establishment of the idea of the level of methodology, the development of various scientifically grounded models (structuring) of coexistence/complementarity/harmonization of different methodological levels; attraction and legalization, or rather, integration into the historical and legal science, methods of other sciences, both humanitarian and natural (in particular, biology), etc.

Their solution is directly related to the implementation of analytical activities as a set of appropriate procedures, methods and techniques that enables the acquisition of true knowledge and is a guarantee of the effectiveness of scientific legal and, in particular, historical and legal studies.

The basis for the article was the development of O. Skakun, who explores the systematic and multifactor of the modern methodology of legal science, I. Kovalchenko, who, under the pluralistic approach to history, understood the synthesis of various theories of the historical process; M. Kostytsky, who notes that the analytical approach can be considered by the historical and legal phenomena through the prism of the triune structure of the general, particular, unitary; M. Kellman, who emphasizes the significance of the methodology of jurisprudence in identifying new patterns of development of law and other legal phenomena, the formation of an effective system of legal knowledge as well as the works of V. Kirichenko, L. Savvenok and others. The purpose of the article is to find out the content and essence of the analytical component of historical and legal research as its methodological basis, outline the range of analytical practices in the knowledge of historical and legal reality.

I. Kovalchenko distinguished three types of levels of cognition and relevant theories: comparative, analytical, synthetic. The basic, or the required levels are the first two. The third is the goal, but given the specifics of the object and subject of historical and legal research, it is not always achievable. Each of these levels determines its own set of analytical procedures and practices that have their own peculiarities.

According to the above it is obvious that the history of law – mostly empirical science, has the main task of creating as much as possible a verbal image of the object under study. Here is an important use of the descriptive method, which is clearly analytic in nature.

Its main components are such as basic techniques as observation (in historical and legal science are limited), verbalization (finding the most precise verbal expressions of the object being studied); generalization and classification; temporal-spatial binding (establishment of the time and spatial framework of the study); interpretation (content discovery) (N. Krestovska).

It is worth noting that the historical and legal narrative, «sifted» through the sieve of legal thinking, an integral part of which is the analytical component) – the primary and necessary cell of historical and legal knowledge.

From the empiric (description) to theoretical knowledge, the cognitive method of interpretation (explanation), which is at the same time the second level of cognition or its first theoretical stage, serves as the source

Such methods as interpretation-historical method, method of formal-logical, historical and legal modeling of past legal acts, events, processes are the main in historical and legal study (O. Skakun).

Thus, the constructed methodological hierarchy can testify to the perception of the ideas of the critical philosophy of history (its analytical wing), which deals with four main problems: 1) history as a specific branch of knowledge; 2) truth and fact in history; 3) historical objectivity and 4) historical explanation (V. Wolsch).

In particular, the historical explanation occurs in the method: causal, through law, genetic, structural, functional (I. Kovalchenko). There are few important factors of constructing the theory (on the way from the concrete to the general): the nomination of the idea as the core of theoretical knowledge and the implementation of categorical synthesis.

In modern historical and legal science, a number of important methodological determinants of this «reverse» movement can be identified. Among them, the idea of the historical-legal process as a subjective-objective, both socially and culturally predetermined, as an integral part of the civilization and cultural development of society, with the active role of its subjects, etc.

At the same time understanding in the context of the knowledge of historical and legal reality requires a number of accepted postmodern challenges.

Analytical comprehension needs a historical and legal reality in view of the establishment of the concept of «integrity» or «totality» in post-humanitarian clarification in humanitarian terms, which is the integrity of human and non-human factors.

Additional, first of all analytical reflections require a proper postmodern theory (in particular deconstruction, constructivism, narrative, textualism), the cognitive capabilities of which are able, in particular, to change their perspectives and new accents and contexts to advance in the development of historical and legal knowledge.

The foregoing gives grounds to assert that the analytical component is present at all stages of historical and legal research. At the same time its methodological basis of analytics is primarily at the level of constructing theories and concepts.

Thus the essence of analytical practices is manifested throughout the process of methodology – the definition of approaches, principles, methods of knowledge of historical and legal reality on the basis of their as comprehensive research register drawn up in the light of modern scientific and cognitive practices, which must ensure that the research is brought to the maximum possible level at this stage of science.

Key words: methodology of the history of law, analytics, historical and legal research, jurisprudence.

Вячеслав Юрійович Васецький,
науковий співробітник
відділу теорії держави і права
Інституту держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України,
кандидат юридичних наук

ВИТОКИ ПРИРОДНОГО ПРАВА: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

Постановка проблеми. Зміни у світі й сучасному суспільстві, які відбулися у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. і продовжуються нині, з необхідністю зумовили підвищену увагу до осмислення загальних поглядів стосовно права, насамперед до розуміння законів людського буття через призму права. При цьому особливого значення набуває природне право як таке, що належить людині від народження, яке закладене в самій сутності існування людини і є однаковим для всіх. Саме в цьому аспекті у теорії права природне право розглядається як теоретична доктрина, за якою головним джерелом права є сама природа, а не воля законодавця [1, с. 132–133]. Норми природного права, маючи максимально широке, універсальне значення, адресовані до всіх без винятку правоздатних суб'єктів і закликають дотримуватися закріплених у них приписів, тому що останні, на думку Р. Луцького, відповідають вимогам вищої, абсолютної справедливості [2].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Однією з сучасних тенденцій розвитку теорії права є фундаменталізація його методології. Про це у вітчизняних наукових виданнях зазначають українські вчені, зокрема Н. Оніщенко [3, с. 11–17], П. Рабінович [4], які приділяють увагу загальним питанням теорії права, витокам права, теорії праворозуміння, доктринальним джерелам права.

Означена проблема є предметом наукових досліджень не тільки фахівців загальної теорії права, вона вивчається науковцями галузевих напрямів юридичної науки. Проблеми витоків та джерел права з різних боків досліджували представники юридичної науки: В. Бабкін, О. Васильєв, В. Журавський, О. Зайчук, М. Козюбра, О. Копиленко, Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, П. Рабінович, В. Селіванов, Т. Тарахонич, Ю. Шемшученко та багато інших.

Як зазначає Ю. Шемшученко: «...єдиного розуміння права не існує. Право не може бути єдиним взірцем або еталоном праворозуміння. У певних правових координатах більш рельєфними є ті або інші риси права» [5, с. 7]. Все це свідчить про актуальність проблеми. Важливим є вектор правового розвитку, що враховує вимоги, пов'язані з інтеграційними, глобалізаційними зрушеннями та національно-культурними, ментальними особливостями.

Мета статті. Із зазначеного випливає основна мета дослідження, яка полягає в аналізі історичних аспектів витоків та джерел природного права, що має широке, універсальне значення і посилюється в сучасному світі.

Основні результати дослідження. Прагнення зрозуміти закони людського буття через призму права виникло ще в Стародавньому світі. Уявлення про зміст права з'являється вже у ранньокласовому суспільстві, де починають розмежовувати природні (незмінні) і людські (змінні) закони. У цей період державне законодавство розглядалось як фактор підкорення старшими молодших, правителями підданих. Античний демократичний поліс (а потім Римська республіка) стали експериментальним полем відпрацювання інших правил людського буття, заснованих на рівності й свободі його повноправних членів, до кола яких, однак, не належали раби та іноземці. Проте вже в той час серед мислителів з'являється думка про однакові природні потреби людей. Наприклад, Антіфонт (близько 400 р. до н. е.) стверджував, що за природою людські відносини однакові як у варварів, так і в еллінів, в усіх людей потреби від природи однакові [6, с. 4–5].

На думку стародавніх філософів, людині в суспільстві по-справедливості роздається рівним за рівне і нерівним за нерівне. Цю тезу глибоко розробив великий грецький філософ та вчений Аристотель (384–322 рр. до н. е.). Він визначав закон як вираз справедливості, як міру, що усуває крайнощі, причому частина законів, на його думку, була не тільки твором мистецтва, а й відобра-